

Georg Kühlewind Alapítvány

Tizenkettedik hírlevél

Kedves Olvasó! A 12. hírlevélben ismét Michael Ende írásait olvashatják abból a könyvből, amiből már két előző alkalommal is közöltünk részleteket. A mostani hírlevélben két írást olvashatnak a művészi alkotás hogyanjáról. Ezt egészíti ki néhány aforizma. A szövegeket *Volenszki Ivett* fordította és válogatta.

*

Michael Ende

Ha gyerekek kérdeznek¹

Valaki ösztönözte Önt a könyv megírására vagy magától jutott eszébe? Úgy értem, a Momo esetleg egy monda vagy ilyesmi, amit hallott, és aztán feljegyzett és kidíszített?

Nem, teljesen az én ötletem volt.

De hogyan jutott az eszébe, hogy megírja a könyvet?

Nos, ha megnézed² a világunkat, fel kell, hogy tűnjön neked, hogy folyton új eszközöket találunk ki, hogy időt spóroljunk, mindig gyorsabb autókat és repülőgépeket, mindenféle gépet, számítógépet, amelyek iszonyatosan gyorsan számolnak, robotokat, amelyek a munkát sokkal gyorsabban végzik el, mint egy ember, és ennek ellenére az embereknek sokkal kevesebb idejük van, mint korábban. És évről évre nagyobb a hajsza. Egészen örült tévedés van itt, sőt, valódi becsapás. Folyton nagyarányú haladásról van szó, de az emberek sem boldogabbak, sem elégedettebbek nem lesznek általa. Éppen ellenkezőleg! Ha így folytatódik, tönkremennek ebben az úgynevezett haladásban. Könyvemben egy hasonlattal szerettem volna megmutatni, hogy hazug szellemek munkálkodnak itt, hogy minket és világunkat tönkretegyék. Hiszen sok lehetőség van arra, hogy az igazságot elmondjuk. A hasonlat és a mese az egyik legjobb, mert az ember teljesen a lényegre szorítkozhat.

Azt is szeretném tudni, hogy jutottak eszébe ezek az ötletek, hogy Momo annyira jól tud meghallgatni, és az amfiteátrum, és a szürke urak, és a teknősbéka, és az idővirágok.

---

¹ Michael Ende: *Zettelkasten, Skizzen und Notizen*. [Cédulás doboz, vázlatok és jegyzetek.] Herausgegeben von Roman Hocke, Piper Verlag GmbH München 2011; 293-297. oldal.

² A tegező forma jelzi, hogy Ende gyerekek kérdéseire válaszol.

Az ötletek írás, munka közben jönnek. Néha teljesen magától adódik egy ötlet, néha viszont sokat kell keresni és várni. A kérdésedet természetesen nem tudom részleteiben megválaszolni, ez túl messzire vezetne. De szeretnék neked mondani valamit: lehet gyakorolni, hogy ötleteink legyenek. Valóban gyakorlás kérdése. Hiszen valaki, aki nem tud zongorázni, szintén csodálkozik azon, amit egy zongorista létrehoz. De a zongorista nem is tudta ezt mindig „csak úgy”. Sok-sok éven át gyakorolt. Az írónál sincs ez másként, csak hogy ő nem zenét hoz létre, hanem történetekhez vannak ötletei.

Mire kell figyelni, ha mi magunk is szeretnénk egy történetet írni?

Mindenekelőtt mindent, amit el akarunk mesélni és jellemezni akarunk, egészen pontosan el kell képzelnünk, annyira pontosan, hogy valóban lássuk magunk előtt fantáziánkban a legkisebb részletig. Ez nem jelenti azt, hogy mindent a legkisebb részletig le is kell írunk. A leírásnál elég, ha a lényegre, a jellemzőre szorítkozunk. Tehát *sokkal többet* el kell képzelni, mint ami az írott szövegben áll. Ennek ellenére furcsa és titokzatos módon ez a pontos leírás mégis áterjed az olvasóra. Egyszer írtam egy történetet, ami egy cipőboltban játszódik. Egy ismerős, aki olvasta ezt, a cipőboltot később teljesen pontosan le tudta rajzolni; tudta, hol volt az ajtó, hol volt a cipők sora előtte a padokkal, hol volt a kirakat és hol volt a pöntár. Mindez pontosan megfelelt annak az elképzelésnek, ami bennem volt íráskor – pedig magában a történetben *semmi sem volt ebből* részletesen leírva.

Miért csak fantasztikus történeteket ír? Vagy keveri a valóságot és a fantáziát? A Momo például olyan történet, ami nem történhetne meg a valóságban.

Hogy erre a kérdésre válaszoljak, olyan sokat kellene magyaráznom, hogy az egy vastag könyvet megtöltene. Itt csak néhány okra tudok utalni, és azt remélem, hogy ha elgondolkodtok rajta, ti magatok is kitaláltok ezt-azt. Elsőként azt szeretném kérdezni: Mit is jelent tulajdonképpen ez a szó: „valóság”? Azt jelenti: „az, ami működik”? Akkor kétségtelenül nagyon sok dolog van, amit nem lehet látni vagy megfogni, mégis valóság, például az érzések, vágyak, gondolatok. Ha le szeretnénk írni az *ilyen* valóságokat, amik bennünk vannak, csak olyan képek segítségével tehetjük, amelyek mások, mint a külvilág képei. Inkább olyanok, mint az álmaink. Mindenki álmodik néha furcsákat. Álomban tulajdonképpen mindannyian mesemondók vagyunk. Például mondhatom egy történetben egyszerűen azt: „Szomorú és kedvetlen voltam.” De azt is leírhatom, ahogyan egy szörnyűséges, köddel borított mocsárvidékre jutok, és azt érzem, hogy minden lépéssel, amivel beljebb jutok, egyre nehezebb és nehezebb leszek. Azt hiszem, a reménytelenség *élményét* így sokkal érthetőbben és jobban ábrázoljuk, mintha csupán azt mondanánk: „Szomorú és kedvetlen voltam.” Egyszóval, megpróbálok úgy írni, mint amilyenek az álmaink. És álmok tényleg vannak, tehát valóságosak. Nem csak egy valóság létezik, hanem sok egészen különböző. Vagyis inkább azt mondhatjuk, hogy csak egy valóság van, de az olyan, mint egy ház, aminek sok emelete van, és attól függően, melyikben tartózkodunk éppen, egészen más kilátás nyílik a világra. Az emeletek, ezek az elképzeléseink, gondolataink és érzéseink. Más időkben vagy más népeknél másféle elképzeléseik voltak az embereknek, és ezért ott a valóság valami mást jelentett. Én a világot különböző emeletekről

nézve írom le. Némelyek, akik sosem jöttek ki az emeletükről, azt mondják: „Ez az egész nem létezik, mert akkor nekem is ismernem kellene.” Így gondolkodni semmi egyéb, mint szokás – de rossz szokás.

Egyszerűen belekezd az írásba, vagy először tervet készít a könyvhöz, amit meg akar írni?

Ez nagyon változó. A *Jim Knopf*-könyveknél tényleg egyszerűen csak írni kezdtem, terv nélkül. Elkezdtem az első mondatot, anélkül, hogy tudtam volna, hogy hangzik majd a második. A történet csak az írás során alakult ki. Néha én magam is igazán izgultam, hogyan fog folytatódni. Néha hetekig nem tudtam, hogy lesz tovább, és várnom kellett, míg a megfelelő ötlet felmerült. Természetesen utólag aztán többször átdolgoztam az egészet, rövidítettem vagy bővítettem, vagy átírtam. Egészen más volt a *Momonál* vagy *A Végtelen Történetnél*. Ezeknél előzetesen sok tervet készítettem, vetettem el, új terveket készítettem stb. Természetesen aztán az írás során is sok minden változott még. Hiszen az író szobájában a legfontosabb dolog a papírkosár. A nagy részét annak, amit ír, eldobja. Ha láttok egy kész könyvet, úgy kell elképzelnetek, hogy az író körülbelül tízszer annyit írt. Az, ami a könyvben áll, csak az, amit kiválasztott arra, hogy nyomtatásba kerüljön.

*

Aforizmák³

Egyszerű

Gyakran hallom, hogy az igazság egyszerű. Ez így is van, csak attól tartok, az emberek nem értik jól. Azt gondolják, hogy az egyszerűt biztosan egyszerű megérteni is. De semmi sem nehezebb ennél.

A bölcs bolond

Don Quijotét kinevetik az okosok, mert mindig mindent valami másnak tart, mint ami. Hogy milyen igaza van!

A maradandó

„Ha minden tapasztalattól, amit szerzel, megváltozol” – kérdezte egyszer egy tanítványa Muto mestertől –, „mi a maradandó benned?”

„A mód, ahogyan folyamatosan változom” – válaszolta a mester.

*

---

³ Michael Ende: *Zettelkasten, Skizzen und Notizen*. [Cédulás doboz, vázlatok és jegyzetek.]

Az itt látható képek, sorrendben balról jobbra: Edgar Ende: *Ikarosz, A parton* (illusztráció Michael Ende *A Végtelen Történet* című könyvéhez); Michael és Edgar Ende közös fotója.

A misztérium keresése

Edgar Ende és festményei⁴

Edgar Ende⁵ munkásságát általában a szürrealizmushoz sorolják. Sőt, az első német szürrealistaként is emlegetik (az első kiállítása 1921-ben Hamburgban volt). Ez a besorolás azonban nem problémamentes és félreértésekre adhat alkalmat.

A szürrealizmus fogalmának használata manapság túlon túl zavaros. Azzal is többször találkoztam már könyvekben és cikkekben, hogy olyan festőkre alkalmazták, mint Klee és Chagall. Szükségesnek tűnik tehát, hogy először a szürrealizmus rövid jellemzését eredeti értelmében kíséreljük meg.

A fogalom maga a francia költőtől, Apollinaire-től⁶ származik. Egy másik francia költő, André Breton,⁷ átvette a fogalmat, és más művészekkel és írókkal együtt elméletet fejlesztett ki belőle, amely hamarosan egy új esztétika kereteit elhagyva világ- és életfelfogássá nőtte ki magát, amely a politikára, a társadalomra, az erkölcsre is hatást kívánt gyakorolni. Először – amint ma is – a tudatbővítés fogalma bukkant fel. Drogokkal, automatikus írással, asszociációkkal és egy tucat más eszközzel kísérelték meg a tudattalan küszöbét átlépni. Nagy szerepet játszottak ebben Sigmund Freud és más lélekelemzők felismerései, de a mindenféle korokból származó mágusok és alkimisták írásai is, egészen a

---

⁴ Michael Ende: *Zettelkasten, Skizzen und Notizen*. [Cédulás doboz, vázlatok és jegyzetek.] 79-84. oldal

⁵ Edgar Ende (1901-1965) német festőművész, Michael Ende édesapja

⁶ Guillaume Apollinaire (1880-1918) francia költő, drámaíró, novellista

⁷ André Breton (1896-1966) francia író, költő

legendás *Tabula Smaragdina*⁸ visszamenően, amit Hermes Trismegisztosznak tulajdonítanak. A tudattalan képeiben és folyamataiban egy új általános érvényűséget reméltek találni, éppen mivel ezek a képek és folyamatok úgymond individualitás előttiék, tehát minden emberben közősek. Az ideál úgy hangzott: „teljes szabadság”, vagy, ahogy Dalí később nevezte: a „tudatos paranoia”. Edgar Ende számára a szürrealizmusnak ez a francia változata „a helyesnek, a megfelelőnek a torzképe”. Mindezekben – ahogy egyébként a freudi elméletben is – egy „szubtilis, és ez által még veszélyesebb materializmus” működését látta, ami sosem vezethet a szellemivel való találkozáshoz, hanem csupán a kaotikus, a démoni felkutatására alkalmas, ami természetesen szintén szellem, de éppenséggel torzított alakban.

Ha apám művészi intencióit jól meg szeretnénk érteni, elengedhetetlen, hogy tudjuk, hogy bár unortodox módon, nem felekezethez kapcsolódva, de mélyen vallásos volt. Az érzékelhető észlelésen túli szellemi világ valóságával kapcsolatban semmi kétsége nem volt, méghozzá nem absztrakt fogalmi értelemben, hanem nagyon konkrét, sőt kifejezetten személyes, lényegi értelemben. Azt mondhatjuk, platonista volt a szó eredeti értelmében.

Innen nézve talán érthetővé válik, hogy inkább a svájci festővel, Füsslivel⁹ és az angol festő-költővel William Blake-vel¹⁰ érzett közösséget, mint a párizsi iskola szürrealistáival. Formai szempontból is indokoltabb, ha a „maguk útját járók hagyományához” soroljuk, mert mint ők, apám is egy bizonyos klasszicitás, sőt naivitás felé törekedett, ellentétben Dalí¹¹ tudatos manírizmusával vagy Max Ernst¹² szkeptikus iróniájával. Ahogyan Blake és Füssli, Edgar Ende is a belső látás szokatlan adottságával rendelkezett. „Látnokinak” lehetne nevezni, ha a szó önkéntelen, médiumszerű, beteges hajlamot jelölő mellékizétől eltekintünk. Talán akkor tudom a legjobban elmagyarázni, mire gondolok, ha egyszerűen elmesélem, hogyan dolgozott.

A kulcsszó a következő volt: „Megyek vázlatokat készíteni.” Anyám számára és számomra jel volt ez arra, hogy semmi esetre sem zavarhatjuk apámat. Bezárkózott a műtermébe, többnyire teljesen el is sötétítette azt, lefeküdt a kanapéra és koncentrált. Ahogyan nekem egyszer elmagyarázta, ennek a koncentrációnak a nehézsége nem abban állt, hogy egy bizonyos gondolatra, egy bizonyos elképzelésre koncentráljon, hanem a semmire. Minden szándékot el kellett felejtenie, minden gondolatot el kellett csendesítenie, minden elképzelést ki kellett kapcsolnia. Teljesen üres tudattal, de fokozott éberséggel várt. Ez volt, ahogy nekem mesélte, a legnehezebb pillanat, mert a legkisebb figyelmetlenség, a „szellemi

---

⁸ Hermes Trismegisztosz múmiája mellett talált ezoterikus irat, a kutatók szerint az i. e. 6. századból.

⁹ Johann Henrich Füssli (1741-1825) zürichi születésű festő, aki élete nagy részét Angliában töltötte.

¹⁰ William Blake (1757-1827) angol költő, festő, grafikus

¹¹ Salvador Dalí (1904-1989) katalán-spanyol festőművész

¹² Max Ernst (1891-1976) német festő

jelenlét” legcsekélyebb lankadása esetén azonnal betör a csendbe a normális nappali tudat a maga gondolatokból és szavakból álló kavargásával.

Rövidebb vagy hosszabb idő múlva – az üres tudat időtartama változó volt – képek jelentek meg; egészen más jellegű képek, mint amit a normális elképzelések vagy emlékek elő tudtak volna hívni, nem sémaszerűen érthetetlenek, hanem metsző élességűek, gyakran kicsinyített formában, mintha egy fordított távcsövön keresztül néznék. A képek tartalmára semmilyen befolyással nem bírt, nem tudta fantáziatévénységgel megváltoztatni őket. Gyakran ő maga volt a legnagyobb mértékben meglepve attól, amit látott.

A képek kimerevítettek voltak, nem mozogtak, de idővel kaotikus gyorsasággal váltottak vagy nyugodt tempóban elhaladtak.

Ahogy már elmagyaráztam, nagy jelentőséggel bírt, hogy a folyamat során ne avatkozzon be a normális, kritikai, értelmi gondolkodással, mert ez a képi világ azonnali kioltásához vezethetett. Volt azonban, így mondta apám, egy másik mérce, ami a képek jelentőségét vagy jelentéktelenségét megmutatta. Akármit is gondoljunk erről, mindenesetre apám minden alkalommal felkattintott egy kislámpát, és felvázolta egy kis jegyzetömbbe a képet, ami jelentőségteljesnek tűnt számára. Gyakran egy teljes, vázlatokkal teli cédulásdobozzal tért vissza egy efféle „halászatról”. Azért írtam le ilyen részletesen a folyamatot, mert szeretném szétosztani azt a félreértést, ami Edgar Ende műveit nagyon gyakran éri, hogy a képei absztrakt gondolatok szimbolikus vagy allegorikus ábrázolásai.

Ugyanakkor nagy érdeklődéssel hallgatta a képek értelmezését, anélkül, hogy egyiknek vagy másiknak igazat adott volna. Egyszer egy stuttgarti galéria versenyt hirdetett. Ende egy képét kitétték a kirakatba és a járókelőket egy plakáttal arra szólították fel, hogy a kép értelmezését írják le és nyújtsák be. Több száz hozzászólás érkezett, főiskolai tanároktól, háziasszonyoktól, járókelőktől és diákoktól, és egyik sem hasonlított a másikra. Mellesleg, a kirakat előtt átmenetileg akkora lett a tolongás, hogy rendőrök jöttek a tömeget eloszlatni.

„A kép”, írta apám egy levelében, „prelogikus, ami azt jelenti, hogy a gondolat előtt itt van, és mélyebb, mint a gondolat. Az absztrakt fogalom nem más, mint egy elhalt kép.”

A kép tehát, apám felfogása szerint, szellemi értelemben valamiféle élő dolog volt. És mivel az élő élő hív élő, mindez a folyamat függvénye, amit a szemlélőben kelt. És mivel ez a folyamat egyéni adottságoktól függően mindenkinél más, ennél fogva a valódi életteliség bizonyítéka is.

Fentebb arról beszéltem, hogy Edgar Ende meg volt győződve az érzékleti észlelésünk küszöbén túli szellemi világ valóságáról. Nem úgy kell ezt érteni, mintha a meditatív utakon látott képeit szellemi valóságnak tartotta volna. Többször hangsúlyozta, hogy maguk ezek a képek természetesen nem a szellemi valóságot jelentik, de általuk, éppen elidegenítő, furcsa, sokkoló voltukon keresztül fejeződik ki a szellemi világ. A valós szellemi világgal való érintkezés, legalábbis a modern ember számára, mindig sokk-élménnyel jár, és

éppen emiatt tudattalan félelem kapcsolódik hozzá, ami rendszerint gúnyos elutasításként vagy logikai szkepticizmusként álcázza magát.

De térjünk vissza a vázlatokhoz. Ha apám egy ilyen „halászatból” visszajött, sosem fogott rögtön festéshez. A két folyamatot, a témái megtalálását és a festői kidolgozást szigorúan kettéválasztotta.

Mint mondtam, száz és száz ilyen vázlatot tartott cédulásdobozzaiban, és időnként hónapok, néha évek teltek el, mire némelyiket elővette. Ilyenkor az első lépés rendszerint az volt, hogy a kiválasztott vázlatból egy nagy rajzot készített, és formailag átdolgozta. Gyakran már itt változtatásokra került sor, amelyekre művészi szempontból szükség volt, például a kompozícióból vagy az egyszerűsítésből fakadóan.

Második lépésben megpróbálta megoldani a színek problémáját, elsőként nem a vásznon, hanem előtanulmányokon. Ennél a pontnál engedjenek meg nekem egy megjegyzést. A műkritika Edgar Ende szemére veti, hogy színvilágából hiányzik „az érzékleti minőség”. A kijelentés hallgatólagosan azt feltételezi, hogy a festő „érzékleti minőségre” törekedett. Ezen kritérium még mindig a „szép színesség” vagy a „belle peinture” elképzeléseihez kapcsolódik, ahogyan a francia impresszionisták tanították nekünk. De éppen a képzőművészet újabb és legújabb fejlődési vonalai teszik egyértelművé, hogy nem minden festészet mérendő ezzel a mércével.

„Az úgynevezett jó ízlésnek”, mondta egyszer apám, „semmi köze a művészethez, sokkal inkább a kalaposműhelyhez”.

Az utolsó lépés a kép vászonra vitele volt. A korábbi folyamatokhoz hasonlóan, formai változtatások váltak szükségessé, amelyek során azonban apám a legmesszebbmenőkig ügyelt arra, hogy az eredeti képötletet ne érintse, hanem csupán még tisztábbá, még egyszerűbbé tegye azt, és minden fölöslegest kiiktasson. Sok képének sajátos aszketikus szigora, sőt szikársága az erre irányuló erős koncentrációból fakad.

Az egész munkafolyamat kifejezetten derűs utójátéka a kép címének megtalálása volt. Apám ezzel a problémával szemben gyakran tanácstalanul, csaknem kétségbeesetten állt. A családot és a barátokat hívta segítségül. Olyan címre volt szükség, ami ösztönzi a szemlélőt, anélkül, hogy bármilyen irányban befolyásolná. Mivel a javaslatával magától értetődően mindegyikőnk a saját értelmezését vetítette a képre, a javaslatok magától értetődően elvetésre kerültek. Néhány esetben, az idő sürgetésétől hajtva, apám lehetőleg minél inkább semmitmondó címet választott, ami csupán megjelölte a képet. Egyik címnek sem volt nagy jelentősége.

Ezt a lényegtelen körülményt csupán azért tartottam említésre méltónak, hogy a jó szándékú szemlélőt megóvjam attól, hogy a képek címeiből a képek irodalmi jellegű „jelentésére” következtessen. A legjobb az lenne – és teljességgel Edgar Ende szellemében történne –, ha mindenki megengedné magának, hogy saját maga nevezze el a képeket.

